

Є.А. Реутов

*Київський національний лінгвістичний
університет*

ВЕЛИКИЙ ДРАМАТУРГ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ КАЛІДАСА І ЙОГО «ШАКУНТАЛА»

*«З усіх видів поезії – драма;
із драм найпрекрасніша –
"Шакунтала"»*

Наведене в епіграфі санскритське прислів'я подарувало безсмертя великому поету і драматургу Калідасі, який жив п'ятнадцять століть тому, але назавжди залишив пам'ять про себе як в Індії, так і далеко поза її межами. У творінні великого драматурга оспівуються прекрасні людські почуття, а драма "Шакунтала" вважається в Індії неперевершеним прикладом ідеальної поезії. Недарма, коли молодий англійський юрист Вільям Джонс, відмовившись від блискучої кар'єри судді Високого Суду Калькутти¹, та повністю заглибившись у вивчення стародавньої індійської культури, звернувся до вчених брахманів із проханням назвати найпопулярніший і найшановніший в Індії літературний твір, у відповідь він почув: "Шакунтала", авторства поета Калідаси".

Вільям Джонс став першим перекладачем цієї драми європейською (англійською) мовою. З часом у перекладі на російську "Шакунтала" була видана і в царській Росії, а у 1958 р. була опублікована її україномовна версія авторства Гната Хоткевича проте, на жаль, і сьогодні ця п'єса залишається маловідомою українському читачу. Тому можна сказати, що саме бажання хоч би невеликою мірою привернути увагу потенційної аудиторії читачів і глядачів до цього чудового драматичного твору стало поштовхом для написання даної статті. Сучасна українська культурна еліта все ще не відкрила для себе скарбницю зображальних засобів, яку подарувало світу індійське класичне мистецтво у своєму взаємозв'язку з філософською традицією. Але для визнаних митців, починаючи від англійських (Колрідж, Водсворт) і німецьких (Ф.Шлегель, Фрідріх фон Харденберг, більш відомий під псевдонімом Новалис) романтиків кінця XVIII ст., Р.Ролана, братів Г. і Т.Манн, українських класиків І.Франко і Л.Українки та багатьох інших в літературі, та аж до легенд джаз-року кінця XX ст., (О.Козлов, Б.Гребеншиков, Ян Гарбарек, Д.Маклафлін, Дж.Харрісон та ін.), саме класична культура стародавньої Індії часто ставала невичерпаним джерелом натхнення і творчих запозичень.

Повертаючись безпосередньо до теми статті, варто відзначити, що індійська традиція надає виникненню театру трансцендентного значення. Говорять, що на прохання богів Брахма вирішив створити п'яту Веду, об'єднавши Слово, Лад, Дійство й Почуття з Рігведи, Самаведи, Яджурведи й Атхарваведи. Таким чином була створена "Нат'я-шастра" – Веда танцю і драми. Ця поетична легенда освячує принципи, викладені в "Нат'я-шастрі" – трактаті з основ теорії драми, який регламентує абсолютно все, що стосується театру: типи сюжетів і джерела їхнього запозичення, характери героїв і риси другорядних персонажів, мову і стиль, внутрішню структуру драми, головні та побічні лінії сюжету, дозволені для демонстрації на сцені головні типи почуттів – "*раса*" (принагідно слід відзначити, що заборонялось зображувати все трагічне), події, що відбуваються поза сценою та ін.

Що ж до індійської теорії поезії, то вона, маючи в порівнянні з європейською надзвичайно тривалу історію, розрізняла три рівні поетичної творчості. Нижчий – побудований на формальній грі зображальних засобів. Середній – у якому різними за формою і змістом поетичними прийомами передавались відтінки одного із восьми обов'язкових почуттів – "*раса*", але при цьому виражений, проявлений зміст твору був домінуючим у відношенні до "навіяного". І в решті-решт – найвищий рівень, який абсорбуючи надбання двох перших, разом з тим базувався на додатковому, спочатку прихованому змісті, який проявлявся поступово, наче відлуння дзвонів, які вже перестали звучати. Цей поетичний прийом або принцип, покладений в основу третього, найвищого рівня поезії, мав назву "*дгвані*" (відлуння), і був, за визначенням давньоіндійських теоретиків, "суттю поезії". Він мав

¹ Того часу саме Калькутта вважалась столицею британської колоніальної Індії – *авт.*

впливати на читача (слухача) непомітно, викликаючи в його душі народження відповідних емоцій-почуттів ("*раса*"). До цього рівня піднімалось дуже небагато майстрів, лише по-справжньому великі серед них повною мірою володіли прийомами сугестивної поетики, і тільки для одного – кращого із кращих – для геніального Калідаси "*дгвані*" був основним художнім засобом².

Відомо, що Калідаса жив і творив у V ст. нашої ери (за часів правління династії Гуптів). Цей період називають золотим віком індійської історії і культури. Тоді багато малих і великих князівств були об'єднані у величезне царство, а розвиток науки та літератури патронувався монархами. Калідаса вважався однією з дев'яти "перлин", які прикрашали двір славнозвісного Чандрагупти II, що мав титул "Сонце могутності". Талант поета і драматурга давно був оцінений індійськими мудрецькими – знавцями літератури, трактатів з поезики та драматургії різних епох. Йому приписували цілком відмінні за часом написання твори різноманітних жанрів, з життям його пов'язано безліч легенд і переказів. Ім'я Калідаси привласнювали інші письменники, багато індійських міст сперечалися за право називатися його батьківщиною. Вже у середньовіччі поеми Калідаси вийшли за кордони Індії, були перекладені різними мовами Південної, Південно-Східної і Центральної Азії. Пройшло майже тринадцять століть перед тим, як з ім'ям Калідаси познайомилась Європа.

Початок дослідження творчості поета в Європі, як вже згадувалось, поклав Вільям Джонс. За допомогою індійських знавців священних текстів Джонс більше року вивчав санскритський оригінал драми, і вже у 1789 р. у Калькутті був надрукований англійський переклад "Шакунтали" – взагалі перший в історії переклад давньоіндійського твору європейською мовою. Через рік (1791 р.) німецький письменник і громадський діяч Г.Фостер, спираючись на переклад Джонса, видав "Шакунталу" німецькою мовою. Познайомившись з перекладами Джонса і Фостера, Європа була вражена могутністю таланту Калідаси і рівнем розвитку давньоіндійської цивілізації. На багатьох видатних діячів західноєвропейської культури – Гете, Гейне, Гердера, Шиллера, а пізніше Л.Фейхтвангера "Шакунтала", як і інші твори Калідаси, справила колосальне враження. Ф.Шиллер вважав, що зображення в п'єсі чистого і прекрасного кохання перевершує твори давньогрецької літератури. Він писав, що в усій грецькій античності немає поетичного зображення чарівної жіночості чи прекрасного кохання, яке хоча б здалека наближалось до "Шакунтали". Гете і Шиллер мріяли про постановку "Шакунтали" на сцені одного з європейських театрів, Бетховен і Шуберт – про створення на її сюжет опери і балету³.

У 1792 р. відомий російський письменник та історик Карамзін розмістив у "Московському журналі" переклад з німецької першого та четвертого актів п'єси. Тютчев і Фет – майстри російської лірики – присвячували Шакунталі свої рядки. Переклади з'являлись не лише у видавництвах Москви або Петербургу, але й в Одесі, та навіть у Вологді. Велику роль у розповсюдженні драм Калідаси в Росії відіграв К.Бальмонт, який називав поета індійським чарівником, що посідає "перше місце серед драматичних поетів світу"⁴.

У "Шакунталі" Бальмонт побачив "театр майбутнього", і не випадково, що саме цю драму він запропонував режисеру А.Таїрову, який створював театр нового типу. Відкриття Камерного театру в Москві на початку 1914 р. саме прем'єрою "Шакунтали" в умовах наближення Першої світової війни, а відтак – розгулу шовінізму, отримало виняткове значення. П'єса стала на той час символом виклику пошлості та міщанству тогочасного життя, поклику до Правди і невідомої чистоти почуттів. "Легенда про зворушливе кохання, – писали газети у відгуках на виставу, – овіює глядача неочікуваною і незвичною свіжістю, нагадує про земні турботи, випробовування, кличе до подвигу в майбутньому!"⁵

Говорячи про зміст твору, треба зауважити, що розпочинаючи своє знайомство з драмою, сучасний читач спочатку змушений долати інерцію незвичного. Тут все несхоже на відомі йому художні твори: дія розгортається дуже повільно, сюжет здається перевантаженим зайвими на перший погляд подробицями і повторами, сама дія час від часу замі-

² Калидаса. Избранное. Вступ. стаття Б.Захарьина. – М., 1974. – С.19.

³ Эрман В.Г. Калидаса. – М., 1976. – С.212.

⁴ Там само. – С.290.

⁵ Там само. – С.293.

нюється розповіддю однієї з дійових осіб. Але як тільки ми прочитаємо уважно декілька сторінок, то вже не можемо відірватися від п'єси. Ми починаємо вдихати аромат спекотного літнього дня, чути спів птахів, гудіння бджіл в кущах жасмину, милуватися зірками лотосів та бігом швидкої лані. Нас вже не втомлюють описи і повтори, ми із захопленням стежимо за розвитком взаємних почуттів юної доньки відлюдника (Шакунтали) та молодого царя.

Мабуть, краще за багатьох інших поетів розуміючи велич природи, Калідаса зображував її такою, що підносить душу людини, а людину зображував такою, що завжди була частиною своєї Матері-Природи. Поет показує, що лише живучи у злагоді з нею, людина може очиститися від усього брехливого і піднятися до рівня богів. Тому вся чарівність індійської природи, її чудове розмаїття розкривається перед нами в творчості Калідаси яскравим калейдоскопом барв. Нас вітає квітуча країна, залита сонячним світлом, ми бачимо її ліси й озера, гори і долини, перед нами постають герої Калідасових творів – величні воїни і сумні закохані, чарівні юні діви та сиві мудреці-відлюдники, боги, що наділені людськими почуттями і пристрастями й люди, які своєю безсмертною красою подібні богам. Образ головної героїні драми також нерозривно пов'язаний з навколишню природою, з тими ж квітами, рослинами і тваринами священного гаю, в якому вона виросла, і які вона так ніжно доглядає:

*"...У неї руки – ніжні гілочки.
Вуста – червоні, свіжії троянди.
А повні перси – чаші буйних квітів⁶".*

Разом з неповторними картинами природи і поетичною фантастикою, яка основана на багатій індійській міфології, Калідаса вражаюче правдиво зображує картини реального життя, надзвичайно тонко відображає різні сторони тогочасного побуту. Автор у своїй "Шакунталі" з великою правдивістю зміг передати життя в *ашрамі* (притулку відлюдників) і щоденні справи простої дівчини Шакунтали та двох її подруг, красунь-відлюдниць Анасуї та Пріамвади, – поливання квітів, дерев та інших рослин, турботи про приручених звірів. З великою майстерністю і подробицями змальована сцена полювання царя Душьянти, коли майже реально відчувається переможний плескіт і кінський тупіт. А описання польоту царя на колісниці з небесним візницею наприкінці драми містить такі деталі, котрі, здавалося б, можуть бути відомі лише професійному пілоту наших часів.

Сюжет, взятий автором за основу свого твору, зустрічається ще у відомому давньоіндійському епосі "Магабгараті", а також у багатьох народних переказах і розповідає історію кохання царя та юної відлюдниці, результатом якої стало народження їхнього сина Бгарати – родоначальника прославленого роду Бгаратів, іменем якого і називається в наші дні країна Індія⁷. В епічному сказанні його герой, цар Душьянта, зваблює дівчину з лісової обителі, кидає її, а пізніше грубо і жорстоко від неї відрікається. Лише голос з неба примушує царя виконати свою обітницю і робить можливою щасливу розв'язку повісті. Калідаса у своєму творі змінює та ускладнює сюжет, вводить нову інтригу.

Зміст драми Калідаси коротко полягає у наступному. Могутній цар Душьянта, до якого за допомогою звертаються навіть боги, під час полювання потрапляє до обителі відлюдника Канви, де зустрічається з його прийомною донькою Шакунталою. Молоді люди покохали одне одного і Шакунтала стає дружиною Душьянти. Цар повинен повернутися до столиці, його кличуть державні справи, але перед від'їздом він обіцяє незабаром повернутися за Шакунталою. Проте трапляється подія, яка робить неможливим щасливе з'єднання коханих. Шакунтала, заглиблена в думки про свого чоловіка, забуває обов'язок гостинності, не уважно поставившись до приходу великого мудреця Дурваси. Той надсилає на її голову прокляття з тим, що той, про кого згадувала Шакунтала, не помітивши приходу поважного гостя, також не згадає її як п'яний не згадає промов, виголошених раніше. Після цього Душьянта не впізнає свою дружину через прокляття відлюдника. Взяти свої слова назад Дурваса не може, але передрікає, що цар згадає все, коли побачить талісман, даний їм на пам'ять Шакунталі – свій царський перстень-обручку. Шакунтала

⁶ Калідаса. Шакунтала. Хмара-вістун. – К., 1958. – С.41.

⁷ Мовою гінді сучасна офіційна назва Індії – Республіка Бгарат.

іде до палацу Душьянти, котрий не впізнавши її, звинувачує у брехні. Здавалося б, розв'язка вже близько, їй достатньо показати обручку, проте та, як виявляється, загублена в річці Ганг, на березі якої дівчина молилася і здійснювала омовіння. Невтішну Шакунталу боги забирають до себе на небо.

Але ось стража приводить до палацу рибалку, котрий хотів продати перстень з іменем царя, знайдений у шлунку рибини. До Душьянти повертається пам'ять, його охоплює розкаяння. Невдовзі бог Індра через свого посланника просить царя вийти на бій з могутніми демонами. Після перемоги Душьянта потрапляє до небесного помешкання Кашьяпи, "батька богів і демонів", де зустрічає Шакунталу з сином. Цар падає до її ніг, розповідає про обручку, молить про пробачення. "Батько створень не людських" Кашьяпа благословляє їхнього сина, передвіщає йому володарство світом і нарікає Бгаратом.

Розглядаючи характери головних героїв драми, її діючих осіб, дослідники відзначають, що саме у створенні безсмертного образу Шакунтали, головної героїні драми, чарівної лісової дівчини, Калідаса досягає найвищої досконалості. Її чудова краса розкривається поетом з найвищою майстерністю на тлі квітучого лісу. Народження кохання в людському серці, його невловимі приховані відтінки й рухи передані поетом з тонким, неперевершеним мистецтвом.

Глибоким почуттям і сумною красою проникнута сцена прощання Шакунтали з лісовою обителлю в четвертій дії. Тут краса людини і краса природи поєднуються в геніальному втіленні майстра. Шакунтала сумує, залишаючи знайомі місця, і природу огортає сум через вимушену розлуку. Шакунтала прощається з квітами та ліанами, з прирученою косулею, котра тримає її за сукню і не хоче відпускати. Чарівні голоси проводжають її співами:

*"Нехай твої шляхи встеляє
Із лотоса пахучий світ
Нехай від спеки захищає
Шатро живих, теністих віт"⁸.*

У п'ятій дії чудовий і зворушливий образ Шакунтали представ у новому світлі. Ми бачимо просту і щирю дівчину, яка зростала на лоні природи і в нерозривній єдності з нею, немов би народжену квітучою лісовою країною. Холодний і непривітливий блиск розкішного царського палацу замінює в цій сцені чарівні пейзажі її рідного лісового гаю.

Музика перших чотирьох дій раптово затихає. "О глибоке мовчання і самотність, котрі її тоді оточують!" – вигукує індійський класик ХХ ст. Р.Тагор, розглядаючи це місце драми у своїй статті про "Шакунталу". "Вона, чиє серце зробило рідним для себе весь світ лісової пустині, стоїть тепер зовсім одна. Вона наповнює цю оточуючу її пустоту своєю печаллю"⁹. Цар, зачарований прокляттям відлюдника, не впізнає свою кохану і відмовляється від неї. Глибоко віддана своєму кохання, з незвичайною стійкістю і гідністю протистоїть Шакунтала несподіваному для неї удару ворожої долі.

Що ж стосується царя Душьянти, то це без сумнівів найскладніший персонаж драми. Будучи надзвичайно освіченою людиною, поет не міг не знати, що цар Душьянта (за Магабгаратою) попросту відрікся від Шакунтали. Але ставлення до образу царя драматурга Калідаси більш складне. Автор вводить в дію п'єси новий епізод з прокляттям відлюдника і перснем-талісманом. Вчені-літературознавці по-різному оцінюють цей образ і відношення до нього автора п'єси. Дехто з них вважає ставлення драматурга до царя вкрай негативним.

"Я кохаю її", – говорить цар своєму шуту про Шакунталу. "Ти схожий на людину, – відповідає царський блазень, – котра, об'ївшись фініками, захотіла кислого тамаринду. Всі перлини палацу – твої, а тобі ця дівчина знадобилась". "Друг Мадгавья, – умовляє цар шута в іншому місці, – я відправляюсь в пустинь через шану до відлюдників. Не думай, що я дійсно покохав дівчину-відлюдницю"¹⁰. Навіть, коли покинута Шакунтала прийшла до палацу і згадала про чудові дні кохання, то у відповідь почула цинічне зауваження ца-

⁸ Калідаса. Шакунтала. Хмара-вістун. – К., 1958. – С.96.

⁹ Цит. Кальянов В.И. Эрман В.Г. Калидаса. – М., 1958. – С.44.

¹⁰ Калідаса. Сакунтала. Вступ. стаття І.С. Рабиновича. – М., 1955. – С.9,10.

ря: "Як раз такі жінки – себелюбні, вкрадливі, лживі, здатні лише дурнів заманювати." Тоді вона в гніві кидає царю обвинувачення. "Негідний! Ти судиш про все по своєму невідданому серцю. Зміг би хто-небудь зробити те, що ти?"¹¹

Мабуть, для розуміння цього сюжету варто дослухатися до слів видатного поета і філософа ХХ ст., Рабіндраната Тагора. В мотиві розлуки і наступного щасливого єднання царя з Шакунталою індійський мислитель бачить глибокий внутрішній зміст. Герой драми повинен був пройти крізь очищувальний вогонь страждання, щоб по-справжньому оцінити скарб свого кохання і піднести душу від скороминучої і короткочасної пристрасності до істинного високого почуття. "Якби Душьянта, – пише Тагор, прийняв би Шакунталу, коли її вперше привели до нього в палац, вона б лише збільшила собою число Хансападик¹², які займають куточок в царському гаремі та проводять залишок свого життя в тузі і непотрібності¹³".

Але ось рибалка приносить в палац обручку Шакунтали, зникають злі чари, і в душу царя проникає усвідомлення непоправного нещастя, яке трапилось. Туга і розгубленість, душевні переживання царя зображені Калідасою в сценах шостого акту. Душьянта виказує своє горе у піднесених і натхненних строфах:

*"У дивнім сні моє занило серце,
А мила поглядом не розбудила.
І ось воно прокинулось тепер,
Щоб каятись і плакати, плакати, плакати..."¹⁴*

І вже спадає на думку, що не лише становище придворного поета, обов'язок якого – славити правителів, а перш за все любов автора до людей, його природний оптимізм змусили Калідасу створити інший образ царя і внести зміни в трактовку сюжету в порівнянні з історією з "Магабгарати".

Головною героїнею драми, як засвідчує сама назва п'єси, є Шакунтала. Образ царя Душьянти також є одним з центральних, хоча і поступається за своїм значенням героїні. Проте і другорядні персонажі зображені автором з блискучою майстерністю. Серед них вирізняється "відушака" – блазень Мадгавья, який своїми дотепними репліками і забавними вчинками, своїм тверезим і грубим реалізмом покликаний відтіняти і підкреслювати романтичний образ закоханого Душьянти. Його гумор і здоровий глузд є зв'язком між піднесено-поетичною любовною драмою могутнього царя та лісової дівчини – Шакунтали і реальним життям. Чітко і яскраво описані також характери мудреця-відлюдника Канви, прийомного батька Шакунтали, його учнів, молодих відлюдників Шарнгарави і Шарадвати, полководця Бгадрасени та інших. Напрочуд реалістичні та характеристичні постаті стражників і запідозреного в крадіжці обручки рибалки. Відчувається, що вони вихоплені автором безпосередньо з повсякденного життя. Образ рибалки – простої людини, чесною, безкорисною і щирою – відображений з великою теплотою і співчуттям. З незвичайно витонченою граціозністю змальовані в п'єсі образи чудових молодих дівчат – подруг Шакунтали – Анасуйї і Пріамавади. В сценах першого і третього актів, де Шакунтала з'являється в супроводі обох подруг, Калідаса в усій повноті демонструє своє неперевершене мистецтво психологічної характеристики. Поет змальовує образи трьох юних і прекрасних дів, причому кожний з них він надає характерні лише їй одній риси. Краса кожної з них має свою неповторну індивідуальність. У той самий час образи Анасуйї та Пріамвади, кожний по своєму, доповнюють і відтіняють прекрасний образ Шакунтали, створюючи загалом чудову живу картину, неповторну в своїй красі.

Український переклад індійського класика, як вже зазначалось, з'явився ще у 50-х рр. ХХ ст., проте на той час жоден з українських театрів не наважився представити на суд глядачів власну версію драми. Хоча варто згадати, що не лише на рубежі ХІХ-ХХ ст., а й у радянські часи провідні театри таких великих міст як Тбілісі або Ташкент, включали до

¹¹ Там само. – С.10.

¹² Хансападика – одна з дружин царя, що на початку 5-го акту скаржиться на непостійність і легковажність Душьянти.

¹³ Кальянов В.И. Эрман В.Г. Калидаса. – М., 1956. – С.46.

¹⁴ Калидаса. Шакунтала. Хмара-вістун. – К., 1958. – С.127.

своїх репертуарів виставу Калідаси. На початку ХХІ ст. київський театр ім. І.Франка вже кілька років демонструє глядачеві своє бачення стародавньої Індії. Важко однозначно оцінити авторську версію режисера А.Приходько, в якій індійський колорит переплітається з образами, нав'язаними творчістю видатної української художниці Марії Приймаченко або "Енеїдою" Котляревського. Звичайно, і такий погляд має право на існування, а подібна неповторна інтерпретація драми, мабуть, також увійде в історію. Крім того, жива й чарівна індійська музика в блискучому виконанні українських музикантів, яка весь час супроводжує виставу, перетворює її на справжню феєрію. У будь-якому разі, можна стверджувати, що постановка без сумніву стала подією театрального життя, а подивитися її – насправді доторкнутися до своєї естетики та різнобарвної гамми роздумів і почуттів.

"Калідаса, – писав Джавахарлал Неру, належить до числа тих улюбленців долі, з якими життя обходиться як з коханими синами¹⁵". Дійсно, у всьому світі ім'я Калідаси завжди було поруч з іменами Гомера, Софокла, Шекспіра. Півтори тисячі років відділяють нас від того часу, коли жив і творив Калідаса – великий син Індії, але і тепер його твори захоплюють нас своєю чарівністю і глибиною. Вони пронизані великою любов'ю до людей, до прекрасної природи і до всього живого. Вони близькі та зрозумілі нам, і говорять вони про життя вічне.

¹⁵ Эрман В.Г. Калидаса. – М., 1976. – С.202.